УДК 82.091

М.И. Ибраһимов

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ ИҖАТЫНДА МИЛЛИЯТ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

В статье исследуется дискурс идентичности в научных трудах и публицистике Галимджана Ибрагимова. На основании анализа лингвистических, литературоведческих, исторических работ и статей устанавливаются взгляды писателя и ученого на национальное и его репрезентацию в языке, литературе и искусстве. Определяется роль Галимджана Ибрагимова в формировании татаризма в интеллектуальной культуре начала XX века.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, нация, национальная идентичность, татарский язык, татарская литература, история татар.

The article examines the discourse of identity in the scientific works and journalism of Galimjan Ibragimov. Based on the analysis of linguistic, literary, historical works and articles, the views of the writer and scientist on the national and its representation in language, literature and art are established. The role of Galimjan Ibragimov in the formation of tatarism in the intellectual culture of the early XX century is determined.

Keywords: Galimjan Ibragimov, nation, national identity, Tatar language, Tatar literature, history of Tatars.

«Бу соңгы унтугызынчы гасыр тарихында иң мөһим роль уйнаган фикер, һич шөбһәсез, милләт фикере булды... Хәлбуки, милләт фикере – бөтен җир йөзендә бер дәрәҗә таралган бер куәтле фикердер, яхуд фикер-куәттер... Милләт фикере нинди зур вакыйгаларда гамәл булганын санап бетерү мөмкин түгел. Әле һаман да ул үзенең хөкемен йөртеп тота. Мин уйлыйм ки, истикъбальдә һәм бик озак заманнар, бик күп гасырлар эчендә милләт фикере кешелек тарихында хөккям (өстенлекле) фикерләрдән бере булачактыр». 1913 елны күренекле татар җәмәгать һәм сәяси эшлеклесе Садри Максуди тарафыннан әйтелгән бу сүзләр милли үзаң мәсьәләсенең XX гасыр башы Россия иҗтимагый-сәяси, мәдәни һәм гаклый (интеллектуаль) тормышында нинди зур әһәмияткә ия булуын тагын бер тапкыр дәлилли ала. Милли үзаң рус фикер ияләре Н. Бердяев, Н. Трубецкой, Г. Шпет, П. Струве, С. Булгаков, Д. Овсянико-Куликовский, Бодуэн де Куртенэ һ.б.ның фәлсәфи һәм фәнни эзләнүләрендә үзәккә куела. Бу мәсьәләгә татар зыялылары Р. Фәхреддин, Г. Гобәйдуллин, Җ. Вәлиди, Г. Шәрәф, Г. Рәхим һ.б. да мөрәҗәгать итә.

Әлеге фикер ияләре арасында Галимҗан Ибраһимов шәхесе аерым бер урын тота. Беренчедән, язучы, галим, публицист, сәясәтче һәм җәмәгать эшлеклесе буларак, ул үз эшчәнлегенең төрле тармакларында милли тел, әдәбият, тарих, татарларның милли

үзаңы, үзбилгеләнүе мәсьәләләренә зур игътибар бирә. XX гасыр башы татар зыялылары арасында милли аң проблемасын иңләү киңлеге ягыннан Г. Ибраһимов белән тиңләшерлек кеше, бәлки, юктыр да.

Икенчедән, XX гасыр башы татар вакытлы матбугаты битләрендә башланган татар үзаңы хакындагы бәхәсләрдә Г. Ибраһимов үзен татарчылык әйдаманы, эзлекле рәвештә «татар» этнонимын һәм төрки телләрнең мөстәкыйль үсүен яклаган шәхес итеп таныта. Күп кенә язмаларында ул гомумтөрки әдәби тел идеяләрен хуплаучыларга (И. Гаспринский, Р. Фәхреддин һ.б.) каршы чыга, бу идеяләргә төрки телләрнең күптөрлелеге фикере белән җавап бирә.

Өченчедән, 1920 елларда милли мәдәнияткә нисбәтле яңа дискурс формалашуга карамастан, Г. Ибраһимов милли мәдәниятләрнең һәм телләрнең төрлелеге идеясеннән баш тартмый, аларның үз үсеш юлларын мөстәкыйль билгеләвен яклап чыга.

1910 елларда Г. Ибраһимов «Шура» журналы битләрендә татарларның милли үзбилгеләнүе турында кабынган бәхәсләрдә актив катнаша. Ш. Мәрҗани фикерләрен дәвамчан үстереп, ул «татар» этнонимын төркичелек һәм болгарчылык тарафдарлары һөҗүмнәреннән яклый: *«Егерменче гасыргача “татар” дип аталып килгән бер кавемне “Инкыйраз” иясе егерме икенче гасырда “болгар” ясап мөнкариз кыйлды. Гәзитә вә журналларымыздан күбесе “төрекчә” яки “җәридәи төркиядер” дип йөртеләләр. Шагыйрьләремездән бәгъзеләр берничә еллар “татар” дип язып килгән иде, бөекләремездән берәүнең танбиһе саясендә, “татар” дигәнне “төрек”кә алыштырды»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 160].

Татарларны «төрки» дип билгеләүчеләр белән сүз көрәштергәндә, Г. Ибраһимов төп дәлил итеп «татар» этнонимының бөтен җирдә таралуын, киң кулланылуын телгә ала: *«Дөнья безне татар дип атый. Бер эш эшләгән булсак, безнең хакта: “Татарлар фәлән итә!” – дип сөйләгәннәр һәм сөйлиләр»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 163].

Бер ел узгач, «Шура» журналының 9 нчы санына Г. Ибраһимов «Без кем?» бәхәсе» дигән зур булмаган мәкалә урнаштыра, анда үзенә карата әйтелгән тәнкыйть сүзләренә җавап бирә. Асылда, «Без – татармыз» мәкаләсендә китерелгән дәлилләрне кабатлый: *«Әмма аңа карап, һичбер вакыт бездән «татар» дигән сүз алына алмас... Андый бер мәртәбә бирелгән исемләрне, яңлыш булса да, әүвәлгечә дәвам иткәнлегенә адәмләрдә, фәнни истилахларда, милләтләрнең, мәмләкәтләрнең – хәтта Америка шикелле бөтен бер кыйтгаларның – исемләрендә дөнья тулы мисал. Шуңа күрә ул моназәрәне үзенең фәнни җәһәтенә хазир кыйлып, “безне татар димәгез” җәһәте күптән сөкүт итепергә иде. Юк гауга, җирне күчәреннән бераз читкә чыгару планыннан да ераграк хыял!..»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 177].

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, Г. Ибраһимов татарларның төрки дөньяның аерылгысыз өлеше булуын кире какмый, аның сүзләренчә, ул дөнья – славян, алман яки романнарныкы кебек үк –

төрле: *«Төрек наме – славян, герман, романнар кебек – гомуми бер исем булып, соңгылар эчендә төрле исемләр белән йөргән әллә ничә милләт булдыгы кебек, төрек (төркеме) дә төрле исемләр белән йөртелгән кавемнәргә аерылган»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 163]. Бер үк вакытта төрекчелекне татарларның милли үзбилгеләнүенә яный торган куркыныч дип күрсәтә: *«Димәк, хас исемебезне ташлап, «төрек» дип атала башласак, без башка төрек кабиләләре белән исемдә аерыла алмыйбыз»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 163].

И. Гаспринский, Р. Фәхреддиннең һәм аларның фикердәшләренең, татарлар аерым милләт буларак тәңгәлләшкән очракта, төрки әдәбиятара (мәдәниятара) бердәмлекнең таркалу ихтималы уңаеннан борчылулары да Г. Ибраһимовка нигезсез тоела: *«Исмәгыйль бәк буны: “Татар, казакъ” вә фәлән дип аерылачак булсак, Яубашы белән Стәрлебашының һәрбере үзенә бер әдәбият, “үзенә бер мәдәният тудырырга калкышачак”, – дип тәгъбир итә. Риза казый: “Татар әдәбияты дигән аерым бернәрсә вөҗүдкә килсә, мондый шивә аерылуның зарури нәтиҗәсе уларак, башкорт әдәбияты, мишәр әдәбияты, типтәр, нугай вә башка аерым әдәбиятлар туачак” – ди»* [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 52].

Г. Ибраһимов аерым этник төркемнәрдәге (мишәр, башкорт, нугай һ.б.) уртак татар үзаңын (татарлыкны) географик (гомуми яшәү урыны), сәяси (бердәм дәүләт – Россия кысаларында тормыш) факторларга, шулай ук Урал-Идел буе төрки халыкларының матди һәм рухи тормышына йогынты ясаучы икътисади һәм мәдәни үзәк буларак Казанның тарихи статусына таянып аңлата.

1911 елның ноябрендә «Вакыт» газетасында Г. Ибраһимовның Ф. Кәриминең «Мохтәсар тарих гомуми» дәреслегенә язган рецензиясе дөнья күрә. Гомумән алганда, рецензент хезмәтне уңай бәяләсә дә, авторның борынгы чор тарихи шәхесләренә – Атилла, Чыңгыз хан, Аксак Тимергә карата тискәре мөнәсәбәтен аның төп җитешсезлеге итеп күрсәтә. Г. Ибраһимов фикеренчә, укучыларга адресланган китап аларда үз халкының үткәненә карата горурлык хисе тәрбияләргә тиеш: *«Мондый китап язучы кеше иң әүвәл үзенең татарлыгын хәтергә алырга, шуңа күрә тарихын татар баласына татарлыкга мәхәббәт иттерерлек кыйлып эшләргә тиешле...»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 172].

Бу рецензиягә җавап итеп, тарихчы Газиз Гобәйдуллин «Шура» журналында (1912, № 6) «”Тарих гомуми” тәнкыйтенә каршы» мәкаләсен бастыра, анда Г. Ибраһимов карашларында тар милләтчелек күзәтелә дип белдерә. «Ихтиляф вә риваять» («Шура», 1912. № 10) мәкаләсе белән бу гаепләүләргә җавап биреп, Г. Ибраһимов болай ди: *«Һәр милләт “үзем!!!” ди. Һәр милләт үзен күтәрә. Бу күтәрүгә әдәбиятны да, фәнне дә, фәлсәфәне дә, мәдәниятне дә корал итә. Тарихны да шуңа хезмәтче ясый. Бу – заманның, әлбәттә, ямьсез булган бер агымы. Ул булмаска тиеш иде. Ләкин бар. Ләкин ул – факт. Шуны күрә торып, инде бу бичара татарлар гына, юк*

ул “тар милләтчелек” дип, киң күңеллелек күрсәтәмезме?» [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 181].

Романовлар династиясенең 300 еллыгы уңаеннан, Г. Ибраһимов «Рус, төрек вә татар тарихыннан» дигән зур мәкалә әзерли. Киевта язылып, «Йолдыз» газетасында (1913 ел, 3, 5, 17 март номерлары) дөнья күргән язма төрле халыклар тарихында хәрәкәткә китерүче көчләрне чагыштыру тәҗрибәсе кебек тоела. Рус тарихын төрки-татарлар тарихы белән чагыштырганда, ул төркиләрдә тарихи процессны хәрәкәткә китерүче төп көч булып аерым шәхесләр (Атилла, Чыңгыз хан, Батый, Аксак Тимер) тора, ә русларда – халыктагы руслык тойгысы, дигән нәтиҗәгә килә: *«Русия рус дәүләте дә, рус шәүкәте үзенең хәзерге бөек мәртәбәсен алуда, аерым шәхесләрдән бигрәк, рус халкының рухына, халыкның руслык куәтенә бурычлыдыр. Әмма безем бөтен тарихыбыз, бигрәк тарихыбзның шәүкәтле минутлары, гомумән, беренче куәтнең аерым шәхсиятләремез дә була килгәнен күрсәтәләр. Безнең тарихыбызда халык куәте, халык рухы дигән мәфһүм үк юк»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 196]. Шунысы игътибарга лаек: Г. Ибраһимов тарих белән генә чикләнми, мәкалә ахырында ул әдәбият турында фикер белән уртаклаша, рус әдәбиятын югары бәяләп, анда милләт (халык) рухының ачык чагылышын билгели: *“Милләт рухы вә милләт табигатенең көзгесе булган әдәбиятка күз салсак, рус кавемендә халык, халык куәте дигән мәфһүмнең ни дәрәҗәдә тирән тамыр җәйгәнлеген, халыкчылык боларның канына сеңгәнлеген ачык күрәчәкмез»* [Ибраһимов, 2021, 11 т., б. 198].

Г. Ибраһимов позициясенә тәнкыйть күзлегеннән карарга да мөмкин (татар әдәбиятында да халык рухын чагылдырган әсәрләр аз түгел бит). Әмма биредә язучының тарихны ниндидер объектив көч һәм закончалыклар гамәле итеп, позитивизм кысаларында аңлатудан котылырга омтылуы мөһим. Әлеге тәгълиматка каршы килеп, Г. Ибраһимов тарихның менталь нигезләренә кагыла, анда (әдәбияттагы кебек үк) милли характерларның тасвир-сурәтен таба.

Революциядән соң аның гыйльми карашларында бу фикер югала: 1910 ел ахыры – 1920 елларның беренче яртысы социаль-сәяси процессларында актив катнашкан Г. Ибраһимов татар тарихына һәм иҗтимагый хәрәкәтенә караган хезмәтләрендә инде марксистик методология тарафдары буларак чыгыш ясый.

Мәсәлән, «Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы» («Безнең юл», 1922, № 1–2) мәкаләсендә ул татар җәмгыяте һәм әдәбияты барышының өч баскычлы картинасын тәкъдим итә: Борынгы заман (Урта гасырлар), Мәгърифәтчелек чоры (аның чишмә башы – татар мәгърифәтчеләре Курсави, Мәрҗани, Акмулла һ.б. эшчәнлеге), Инкыйлаблар дәвере (1917 елның Февраль революциясе вакыйгаларыннан башлана). Бу хәрәкәт Г. Ибраһимов тарафыннан алга китеш, үсеш итеп күзаллана, һәр киләсе этап җәмгыять һәм мәдәниятнең узган чорына караганда югарырак баскыч дип бәяләнә.

Г. Ибраһимов хезмәтләрендә тел үзтәңгәллеге мәсьәләләре мөһим урын алып тора. Морфология, синтаксис, татар теле орфографиясе буенча шактый хезмәтләр авторы буларак, галим күп кенә мәкаләләрендә татар һәм башка төрки телләрнең мөстәкыйльлеге, аларның тигез хокуклылыгы идеясен эзлекле рәвештә яклый. Бу яктан «Фәнни истиляхлар» («Аң», 1913, 18 декабрь) мәкаләсе аеруча кызыклы. Анда татар телендә фәнни терминология булдыру мәсьәләсе алга куела. Асылда, Г. Ибраһимов махсус фәнни тел булдыру кирәклеге турында яза һәм бу бурычны милләт төзелешенә бәйләп куя: *«Бер төркем халыкның аерым бер милләт мәртәбәсенә күтәрелүе өчен, – дип яза ул, – ана телендә әдәбияты булу гына җитми, аның үз телендә фәне дә булырга тиеш»* [Ибраһимов, 2019, 9 т., б. 166].

Татар телендә фәнни терминологиянең кирәклеген нигезләсә дә, Г. Ибраһимов гарәп телендәге барлык терминнарны татар телендәге вариантлар белән алыштырырга теләгән галимнәргә кушылмый (лингвистикада, мәсәлән, гарәп терминнарының татар эквивалентларын кертергә тәкъдим иткән Гыймад Нугайбәк). Татар теленең өстенлеген таныган хәлдә, Г. Ибраһимов бары тик татар телле терминнар куллануны бердәнбер дөрес юл дип карамый: аның өчен милли тел – башка телләр белән (шул исәптән фәнни терминология өлкәсендә дә) үзара бәйләнештә үсә торган ачык система. Шуңа күрә Г. Ибраһимов тел үсешенең үз тенденцияләрен исәпкә алмаган ясалма лингвистик төзелмәләргә каршы чыга.

Бу турыда ул, татар теленең чисталыгын саклау яклыларга беркадәр ирония белән төрттереп, «Татар теле һәм татарча язу хакында бер-ике сүз» («Йолдыз», 1910, 30 март) мәкаләсендә искәртә: *«Татарча язу вә садә телдә язуның мәгънәсенә һичбер чит лөгать кертмәү дип аңлау билкөлли хата идеке мәгълүм булса кирәк. Садә телнең төп максаты һәркем аңларлык ачык язудан гыйбарәт булып, баш кагыйдәсе – мәҗбүрият булмаган урында тәкәллефан чит лөгатьне кертмәү ләзем димәктән гыйбарәт идеке дә мәҗһүл дәгелдер»* [Ибраһимов, 2019, 9 т., б. 34]. Телнең чисталыгын тикшерүчеләрнең урынсыз гамәлләренә бер мисал итеп, ул тәрҗемә әсәрләрендә еш очрый торган «мөтәрҗим» (тәрҗемәче) сүзен татар телендә «татарлаштыручы» дип үзгәртү очрагын китерә: *«Менә бу бичара бәндәләр "татарча язу тиеш" дигән сүзне яңлыш аңлаучылардыр. Әгәр дә әдәбият мәсьәләләреннән вә ана телендә язуның мәгънәсеннән хәбәрләре булса, бондый тел әйләнми (торган), ишетергә мәкруһ һәм кирәкмәгәнчә озын вә килешсез сүзләрне әдәбиятка кертмәсләр иде. Һәр әдәбият үзен мондый тәнаферләрдән саклый вә боларга урын бирмидер. Безгә дә боны онытырга ярамый»* [Ибраһимов, 2019, 9 т., б. 33].

Телләрнең күптөрлелеге идеясе «Телләре башка булса да, күңелләр бер» («Аң», 1916, № 5) мәкаләсендә чагылыш таба, анда Г. Ибраһимов телләрнең милли тәңгәллеген бетерүгә, халыкка нинди дә булса башка телне көчләп тагуга каршы чыга: *«Һичбер халыкның авызына һичбер вакытта, аның табигый телен тартып алып, үзең*

теләгән яңа бер тел куяр хәл юк» [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 117]. Татар һәм казакъ тел белеме арасындагы мөнәсәбәтне татар галиме аларның үзара бәгләнышы, бер-берсен баетуы дип карый: казакъларның үзенчәлекле халык авыз иҗатын өйрәнү, Г. Ибраһимов фикеренчә, татар әдәбиятының милли хәзинәсен баетырга мөмкинлек бирәчәк: «*Безгә, казакъларны татар теле вә татар әдәбияты астына кертү хыялыннан бигрәк, әдәби хәзинәмезне баету өчен казакъ халкы әдәбиятын киң рәвештә өйрәнү тиешледер*» [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 118]

Г. Ибраһимов хезмәтләрендә милли тел проблемасы аны укыту мәсьәләсе белән дә тыгыз бәйләнгән. Аның методик хезмәтләре үзенең укытучылык тәҗрибәсенә нигезләнә: 1915–1917 елларда Г. Ибраһимов Уфаның «Галия» мәдрәсәсендә укыта (бу мәдрәсәдә ул 1906–1908 елларда үзе дә белем алган була).

«Татар телен ничек укытырга» (1916) мәкаләсендә Г.Ибраһимов, тел һәм фикерләү бәйләнеше турындагы идеяне теоретик нигезгә алып, туган тел дәресләрен укучыларда милли үзаң үстерүнең төп факторларыннан берсе буларак карый: «*Тел вә миллият адәмдә табигый. Боларның орлыгы һәркемнең табигатендә бар. Ләкин яхшы тәрбия ителмәсә, йирдә булган орлыкларның йимеш бирми калуы, бирсә дә начар булуы бик мөмкин. Төп максаты – хәятка хәзерләүдән гыйбарәт булган мәктәп бу мәсьәләдә тик торып кала алмый, бу йә теге якка үзенең тәэсирен күрсәтә*» [Ибраһимов, 2022, 9 т., б. 242]. Г. Ибраһимов өчен тел – халык рухының, аның фикерләренең һәм хисләренең тупланмасы, олы бер мирас. Туган тел дәресләрендә ул, барыннан да элек, баланы милли тормышның рухи нигезләренә җәлеп итү, якынайту мөмкинлеген күрә.

Телне, әдәбиятны, сәнгатьне милләтнең рухи нигезләре дип билгеләп, Г. Ибраһимов аларның үсешенә зур өлеш керткән татар мәдәният әһелләренә, зыялыларга аерым игътибар бирә. Әмма аерым шәхесләрнең татар халкы иҗтимагый һәм мәдәни тормышындагы ролен билгеләве һәрвакытта да дөреслеккә туры килми. Әйтик, ул татар әдәбиятында Г. Тукайның урынын аңлауда субъективлыктан котыла алмаган (бәлки, бу очракта, Г. Тукай белән ике арадагы аңлашылмаучанлыклар да тәэсир иткәндер). Татар мәдәниятенең 1917 ел революциясеннән соң эмиграциягә китәргә мәҗбүр булган күренекле вәкилләрен (Г. Исхакый, С. Максуди, Ф. Туктаров һ.б.) совет идеологиясенә туры китереп каралтып күрсәтүдән дә читтә тормаган. Бер үк вакытта Г. Ибраһимов татар халкы язмышында, аның гаклый һәм рухи тормышында хәлиткеч роль уйнаган шәхесләрне – Ә. Курсави, Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Р. Ибраһимов, З. Камали, М. Вахитов һ.б. – югары күтәрә, аларның эшчәнлеген татар телен, әдәбиятын, сәнгатен, иҗтимагый һәм милли аңны үстерүгә керткән өлешләреннән чыгып бәяли.

Ш. Мәрҗани – Г. Ибраһимов өчен галим-реформатор гына түгел, ә иң элек татарларның милли үзтәңгәллеге, үзбилгеләнүе мәсьәләсен беренче булып көн тәртибенә куйган тарихчы.

Каюм Насыйри – татар тел белемендә тамырдан үзгәреш булдырган шәхес (ул аның бөеклеген татар теленең, халык әдәбиятының мөстәкыйль, бөтенлекле үзтәңгәллеккә ия кыйммәтләр булуын раслауга юнәлдерелгән фидакяр хезмәтендә күрә).

Р. Ибраһимовны ул, М. Бигиев, З. Камали, бертуган Бубилар һ.б. белән беррәттән, татарларның милли үзаңында дини тәңгәллекнең аерылгысыз булуын аңлаган мөселман лидерларының берсе буларак югары бәяли.

Революциядән соң Г. Ибраһимовның күп кенә татар зыялыларына карашы-мөнәсәбәте тамырдан үзгәрә. Сүз яңа идеологияне кабул итмәгән, аны татарларның милли һәм дини үзтәңгәллеген җимерә дип санаган язучылар, җәмәгать эшлеклеләре турында бара (Г. Исхакый, М. Бигиев, Ф. Туктаров, С. Максуди һ.б.). Революциядән соңгы аерым хезмәтләрендә (мәсәлән, «Кара маяклар»да) Г. Ибраһимовның бу шәхесләргә карата сөйләме агрессив төс ала, төрлечә бәяләү штамплары («панисламистлар», «контрлар», «кәләпүшләр һәм фәсләр кигән «милли» акгвардиячеләр» һ.б.) белән чуарлана. 1920 еллар башында барлыкка килгән мондый сөйләм стиле бөтен җирдә дошманлык, сыйнфый нәфрәт уята торган тел формалашуны күрсәтә. Совет власте ягында революциядән соңгы сәяси процессларда актив катнашучы Г. Ибраһимов та бу риторикага еш мөрәҗәгать итә. Менә тагын бер мисал.

РКП(б) Өлкә комитеты секретариатының 1925 елның 20 февралендә узган утырышы беркетмәсе нигезендә Г. Ибраһимовка, «карт язучы һәм аның (Р. Фәхреддин) белән шәхсән таныш иптәш буларак», «мөселман интеллигенциясе белән мөнәсәбәтләргә, Хәлифәт һәм Көнчыгыштагы дини вазгыятькә кагылышлы кайбер мәсьәләләрне ачыклау өчен шәхси әңгәмә оештыру бурычы йөкләнә». Үзенең РКП(б) Өлкә комитетына тапшырган Р. Фәхреддин белән очрашу турындагы хисабында (документка 1925 елның 27 феврале датасы куелган), Г. Ибраһимов болай дип яза: *«Бу ике сөйләшүдән мин түбәндәге нәтиҗәләргә килдем: мөселман руханилары артык комсыз, алар Совет власте рус руханиларына биргән өстенлекләр белән генә канәгатьләнмиләр. Асылда, идеологик фронтның чын хуҗалары булырга һәм мөселман-татар өммәте өстеннән хакимлек итәргә телиләр. Монысы – һичшиксез. Хәер, алар бу хакта ачыктан-ачык әйтмиләр, әмма бу һәрнәрсәдә сизелә. Шуңа күрә минем фикерем: әлеге мәсьәлә белән җитди шөгыльләнә башларга һәм аларның үтенечләренә карата бернинди йомшаклык күрсәтмәскә кирәк»* [Ибраһимов, 2022, т. 15, б. 249–252].

Г. Ибраһимовның мәдрәсәләрдә төпле белем алуын, кайчандыр борынгы ислам мәдәнияте турында күләмле хезмәт язуын («Борынгы ислам мәдәнияте») белгән укучыга мондый бәяләр сәер тоелырга мөмкин. Әмма Совет власте дошманнарына каршы идеологик көрәшкә кушылган язучы яңа хакимият тарафыннан ят идеология тарату куркынычы дип каралган руханилар турында башкача сөйли алмаган, күрәсең.

Хәер, ике ел узуга, Г. Ибраһимов үзе дә, «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» дигән китабы дөнья күргәч, партия һәм мәдәният әһелләренең каты тәнкыйть утына эләгә (1927 елның 25 гыйнварында Г. Ибраһимов ВКП(б) Татар өлкә комитетының киңәйтелгән утырышында «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» дигән темага доклад ясый. Соңрак ул аерым китапчык булып басылып чыга).

«Интернационалист пролетариат хәрәкәте, пролетариат революциясе һәм социализм эчендә аерым милли мәдәниятләрнең язмышы ни булачак? Болар үзләренең милли төсләрен югалтачакмы? Яки шул нигездә үскән хәлдә интернационал максудлар өчен хезмәт кылачакмы?» – Г. Ибраһимов үз мәкаләсендә менә шундый мәсьәләләр куя.

Аларга җавап биреп, ул туган телле мәдәниятне (беренче чиратта, мәгарифне) үстерү зарурлыгына игътибар бирмәүче совет эшлекләрен тәнкыйтьли. Мондый позицияне кире кагып, Г. Ибраһимов аны патша Россиясендәге милли телләргә караш белән чагыштыра. Заманасы өчен абруйлы В.И. Ленин, И. Сталин, тарихчы-марксист М.Н. Покровский хезмәтләренә мөрәҗәгать итеп, пролетар революция милли телләр һәм мәдәниятләр өчен ачкан яңа киңлекләр турында сөйләгәндә, Г. Ибраһимов яңа татар мәдәниятенең милли үзтәңгәллеге турындагы мәсьәләне күтәрә: *«Татарлар, бу пролетариат хәрәкәте нигезендә милли мәдәният үстереп, социализмга баручы милли мәдәниятләр кәрванында аерым бер отряд булып дәвам кылырлармы, әллә татар хезмәт халкы мәнфәгате ягыннан караганда, башка берәр мәдәни хәрәкәт эченә кушылып китү файдалырак булачакмы? Кушылса, кемгә? Чувашкамы, французгамы, башкорткамы, урыска яки үзбәккәме?»* [Ибраһимов, 2019, 10 т., б. 260]. Әлеге сорауларга җавап биргәндә, галим телнең милли мәдәният нигезе булуыннан чыгып эш итә. «*Без югарыда мәдәниятнең баш коралы – тел икәнен күргән идек. Бичара татар теле үзен саклауда, үзен үстерүдә дә зур мәшәкатьләр, газаплар кичерде. Иске замандагы мирзалар һәм муллалар карашы турында тукталмыйм; миссионерларның бу телгә һәм татар язуына ни дәрәҗәдә ачу белән карап, бетерү өчен чаралар эзләгәненә кайтып тормыйм. Патшачылык хөкүмәтенең мәшһүр руслаштыру сәясәте аркасында татар теленең нинди кысрыклыкларга төшүен сөйләргә дә керешә алмыйм,* – дип яза Г. Ибраһимов. – *Менә болар һәммәсе татар теленә киртә булдылар. Бердән, аның таралуына, икенчедән, үзенең үсүенә, эшләнүенә юл куймадылар. Югарыда без Октябрь революциясе соңында татар теленең рәсми хокуклы дәүләт теле булганын күрдек. Гамәлгә керүен дә тикшердек. Әгәр без бу телнең, бу мәдәни коралның үзенең эшләнүенә килсәк, бу бездә тик Насыйри бабайдан гына башлана. Әмма революциядән соң бу эшләнү бик зур адымнар белән алга атлап, татар мәдәниятенең баш коралы камилләшү юлына төште*» [Ибраһимов, 2019, 10 т., б. 275].

Автор кыска гына вакыт эчендә татар теленең төрле дәрәҗәдәге рәсми учреждениеләрдә, мәгариф, фән системасында актив кулланылуын (рус теле белән беррәттән) раслый торган ышандырырлык

дәлилләр китерә (Ибраһимов 1925–1927 елларда үзе җитәкләгән Татнаркомпрос каршындагы Академүзәкнең татар телендә фәнни терминология булдыру, сүзлекләр әзерләү өлкәсендә актив эшчәнлеге турында сөйли). Бер үк вакытта мәктәп программаларында милли мәдәнияткә кагылышлы мәгълүматларны киңәйтү-тирәнәйтү кирәклеген дә искәртә: *«Әле монда зур җитешмәгәнлекләр бар. Әле идеалдан ераклар, ләкин бернәрсә факт – милли мәдәният революция аркасында урта мәктәпләрне бөтенләй үз элементы белән тутырып бара, көннән-көн үсә, тирәнәядер. Киләчәктә мәсьәлә тагы югарырак куелачак»* [Ибраһимов, 2019, 10 т., б. 274]

Г. Ибраһимовның татар мәдәниятенең бүгенгесенә һәм киләчәгенә кагылышлы бу чыгышы рәсми партия органнары тарафыннан тәнкыйтькә дучар ителә: 1927 елның 14 июнендә ВКП(б)ның Татар Өлкә комитеты бюросында Г. Ибраһимов тезисларында җитди кимчелекләр барлыгы ассызыклана, алар арасында – милли мәдәниятнең мөстәкыйльлеген арттырып күрсәтү, пролетариатның ролен кимету (милли интеллигенциянең ролен арттыру белән бергә) аерып әйтелә.

Г. Ибраһимовның брошюрасы дәүләт хакимиятенең үзәк органнары эшлеклеләре игътибарыннан да читтә калмый. ВКП(б) ҮК политбюросы әгъзасы Михаил Калинин үз чыгышында, аның эчтәлегендәге «яшерен шовинизмга» ишарәләп, республика партия җитәкчелеген аны бастыруда, дөньяга чыгаруда гаепли. «Бу тезисларның башка бер куркыныч ягы да бар: татар теле Көнчыгышның барлык халыклары өчен дә аңлаешлы. Шуңа күрә бу тезислар алардагы партактивлар арасында фикер төрлелеге тудырырга, «рус мәдәниятеме яки милли мәдәниятме» дигән сорауны калкуландырырга мөмкин, – дип яза М. Калинин [Ибраһимов, 2022, т. 15, б. 279–280].

Моның белән чагыштырганда, Г. Ибраһимовның кайбер татар зыялылары, аерым алганда, аның тезисларын милли мәдәният мәсьәләләрен яктыртканда сыйнфыйлыктан баш тартуда, вак буржуаз либерализмда гаепләгән Г. Толымбайский тарафыннан тәнкыйтьләнүе күпкә радикальрәк тоела.

Авыруының көчәюе һәм, шуңа бәйле, Кырымга дәваланырга китеп баруы, күрәсең, язучыны 1920 еллар ахырында кулга алынудан коткара. Бу фаҗига 10 елдан соң, татар зыялыларына каршы канлы һөҗүм белән билгеле 1937 елда баш калкыта. Г. Ибраһимов кулга алына, этап белән Казанга озатыла, 1938 елның 21 гыйнварында төрмә хастаханәсендә вафат була.

Г. Ибраһимов шәхесенә төрлечә карарга, аның фикер-карашларын төрлечә бәяләргә мөмкин. Кемнәр өчендер ул – XX гасыр башында татарларның милли үзбилгеләнүен, аларның мөстәкыйль милләт дип аталу хокукын яклаган татар әйдаманы; кемдер аны 1920 еллар урталарында татарны өйрәнү белемен мәйданга чыгару өчен үзе җитәкләгән Академүзәктә күп көч куйган академик фәнне оештыручы буларак таный; кемдер революциядән соң татар милләте төзелешенә керткән өлешен югары бәяли. Әмма бер нәрсә ачык: Г. Ибраһимов

өчен эшчәнлегенең барлык чорларында да милли тел, әдәбият, мәдәният, тарих мәсьәләләре өстенлекле булган.

Әдәбият

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018–2021:

7 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1915–1916) / [төз.: Г.М. Ханнанова, З.Г. Мөхәммәтшин; текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Г. Мөхәммәтшин; кушымта һәм исем. күрсәт. әзерл. Г.М. Ханнанова; кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина]. 2019. 375 б.

9 т.: Татар тел белеменә һәм телне укыту методикасына караган хезмәтләр / [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Ә.Х. Алиева; кереш сүз авт. Б.Э. Хәкимов]. 2019. 383 б.

10 т.: Татар тел белеменә һәм телне укыту методикасына караган хезмәтләр / [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Ә.Х. Алиева, Ф.Г. Фәйзуллина, Э.М. Галимҗанова]. 2019. 351 б.

11 т.: тарихка һәм иҗтимагый фикергә караган хезмәтләр (1909–1920) / [төз. Ә.Х. Алиева: текст., иск. һәм аңл. әзерл. Ә.Х. Алиева һ.б.; кереш сүз авт. К.Г. Әхсәнов]. 2021. 462 б.

15 т.: документлар һәм хатлар / [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Г.Н. Зәйниева, Ф.Г. Фәйзуллина; кереш сүз авт. М.Х. Ибраһимов]. 2021. 599 б.

Ибраһимов Марсель Илдар улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре